

Türk arənləri

İLTƏRİŞ XAQQAN

Əbülfəz RƏCƏBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Tale elə gətirmişdir ki, tarixin qədim dövrlərində türklər öz azadlıqlarını Çin imperiyası ilə silahlı mübarizədə qorumuşlar.

Tarixin erkən çağında 630-cu ildə türk hökmdarı Kat İl xaqan Tuğbırın ordusu Çin imperatorunun qoşunları tərəfindən məğlub edilir. Çin müstəqil türk dövlətini ləğv edib onu öz müstəmləkəsinə çevirir, türk xaqanlığının torpaqlarında iki Çin əyaləti yaradır. Lakin türklər Çin əsarəti altında yaşamaq istəmir, Çinə qarşı tez-tez üsyanlar qaldırırlar. Türklərin Çin əsarəti altında yaşaması əlli ildən çox çəkir. Türklərin bu əlli ildəki tarixi onun oğullarının qanı ilə yazılmışdır. Türklərin bu dövrdəki vəziyyəti Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salıhdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövləti dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların Çin xalqına qul oldu, xanımlıq bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə - gündöğənə Böklü (Koreya - Ə.R.) xaqanına kim qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi - Ə.R.) kimi qoşun çəkmiş, Çin xaqanına dövlətini, qanununu alaraq vermiş. Bütün qara türk xalqı belə demiş: - Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hamı? Kimə dövlət qazanıram? - deyirmiş. - Xaqanı olan xalq idim, xaqanım indi hamı? Hansı xaqana iş, güc verirəm? - deyirmiş. Belə deyib Çin xaqanına düşmən olmuş. Düşmən olub özünü təşkil etməyi bacarmadığından yenə Çinə tabe olmuş... Türk xalqı, - ölək, nəslimizi kəsək, - deyirmiş, yox olub gedirmiş».

681-ci ildə Çin ordusu Funyaanın rəhbərlik etdiyi türk üsyançıları tam məğlubiyətə uğradır. Üsyançılardan on yeddi nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə Çin ordusunun təqibindən qaçaraq Çöldə gizlənir. Onların başında Kutluğ xan dururdu.

Kutluğ sözü iki hissədən ibarətdir: kut qədim türk dilində «bəxt» deməkdir, -luğ şəkilçisi isə Azərbaycan dilindəki -lu şəkilçisinə bərabərdir. Kutluğ Azərbaycan dilində «bəxtli», «xoşbəxt» deməkdir.

Kutluğ xan 630-cu ildə çinlilər tərəfindən məğlub edilən və əsir alınan türk hökmdarı Kat İl xaqan Tuğbırın uzaq qohumu idi. İrsi olaraq qədim türklərdə zabit rütbəsi olan tudun rütbəsi daşıyırdı. Çin ordusunda xidmət edib rahat yaşaya bilərdi. Lakin məğrur və azadlıq sevən türk ruhu Çin köləliyinə alışı bilmirdi.

Funyaan məğlub olub əsir düşdükdən və edam edildikdən son Çin təqibindən xilas olan on yeddi nəfərlik dəstəyə Kutluğ rəhbərlik edirdi. Çin qaynaqları onu tudun, müdrik Tonyukuk isə şad adlandırır. Şad qədim türklərdə xaqandan bir pillə aşağı rütbədir.

Kutluğ xaqanın xilas olduğu və böyük çöldə kiçik dəstə ilə dolaşdığı xəbəri türk ellərinə çatdıqda adamlar bir-bir, dəstə-dəstə onun üsyançı dəstəsinə axışır. Kutluğ xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan Kül tigin şərafinə qoydurduğu abidədə bu haqda belə deyir: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış. Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş. Toplaşıb yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, düşmənləri qoyun kimi imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış. Hamısı (birlikdə) yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub dövlətini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarımızın qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, yabğu, şad adlarını onda vermiş». Çin salnamələri Kutluğ xaqanın üsyançı dəstəsində 5 min əsgərin olduğunu göstərir, lakin sonralar xaqanın ayğucusu (vəziri) olmuş Tonyukuk yazır ki, Kutluğ xaqanın dəstəsində yeddi yüz döyüşçü vardı, onun üçdə iki hissəsi atlı (süvari), üçdə bir hissəsi piyada idi: «Kolda, daşda (sağ) qalmış toplaşmış yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi».

Kutluğ xaqan 682-ci ildə heç bir döyüş əməliyyatı aparmır, başıpozuq üsyançı dəstəsinə yaxşı təlim görmüş nizami orduya çevirməklə məşğul olur. Bu zaman tək-cə xalq kütləsi üsyançılara qoşulmur, zadəganlar da Kutluğ xaqanın dəstəsinə qoşulmağa başlayır. Xüsusilə, Çində təlim-tərbiyə və təhsil almış türk gənclərinin Kutluğ xaqana qoşulması üsyançı dəstəsinin nizami orduya çevrilməsində böyük rol oynayır. Artıq 683-cü ilin əvvəllərində Kutluğ xaqanın rəhbərliyi altında döyüş qabiliyyətli ordu var idi. Həmin bu ildən türklərin Çin əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsi başlanır.

682-ci ildə Kutluğ xaqanın dəstəsinə qoşulanlardan biri də Çində mükəmməl təhsil almış Tonyukuk idi. Tonyukuk iki qüdrətli türk qəbiləsindən birinin - Aşidə qəbiləsinin başçısı idi; Kutluğ xaqan isə Aşina qəbiləsindən çıxmışdı. Aşidə qəbiləsinin də üsyançılara qoşulması üsyanın gücünü xeyli artırır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Kutluğ xaqan başa düşürdü ki, onun üsyançıları ordusu hələ Çin orduları ilə üz-üzə döyüşmək iqtidarında deyildir: üsyançıların azsaylı olması bir yana qalsın, onlar pis silahlanmışdılar və orduda partizan müharibəsi üçün vacib olan atların sayı az idi.

Tonyukukun məsləhəti ilə Kutluğ özünü İltəriş xaqan elan edir. qədim türk dilində il sözü müasir Azərbaycan dilində «el», «dövlət» məfhumuna uyğun gəlir, «törü» sözü «qanun» mənasını verir, -ş şəkilçisi nə isə qayıdışlıq bildirən məfhumuna uyğun gəlir. İltəriş xaqan türklərin Çin əsarətinə düşməzdən əvvəlki qanunlarını bərpa edir: Tonyukuku apa tarkan, yəni baş komandan, qardaşlarından Bəg çoru (Çin qaynaqlarında Moçur; Çin dilində Mo türkçə bəy, çor «çjo» isə ən yüksək hərbi rütbədir) şad, yəni dövlətin qərb qanadının rəhbəri (tarduş şad), Dusifunu yabğu, yəni dövlətin şərq qanadının rəhbəri (tölis yabğu) təyin edir. Bilgə xaqan deyir:

- Atam xaqan elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdad-

larımızın qanununca təşkil etdi, öyrətdi. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etdi, yabğu, şad adını onda verdi.

682-685-ci illər arasında İltəriş xaqanın başçılıq etdiyi türk üsyançıları Çin imperiyasının şimal əyalətlərinə dəfələrlə hücum edir, çoxlu qənimət və əsir alırlar. Çin imperatoru öz şəhərlərini türklərdən qorumaq üçün onların ətrafına hasarlar çəkməyi əmr edir.

Çinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl İltəriş xaqan uyuqlara hücum edir, çoxlu at ələ keçirir, öz piyada qoşununu atlandırır, mobil orduya çevirir.

682-ci ildə İltəriş xaqanın ordusu Çinin Şanyü canişinliyinə hücum edir. Türklər canişinliyə daxil olan bütün dörd dairənin mərkəzlərini dağıdır, canişinin iqamətgahını mühasirəyə alırlar. 682-ci ildə başlanan türk-Çin müharibəsi 687-ci ilədək çəkir. Çinin Şansi əyalətindəki döyüşlər daha şiddətli olur. Çin hökuməti öz sərhəd qoşunlarının çox hissəsini İltəriş xaqana qarşı göndərir. Çin komandanlığı çalışırdı ki, hərbi əməliyyatları türklərin əsas dayaq məntəqəsi olan Çuqay (İnşan) dağlarına keçirsin. 686-cı ildə türklər Şanyü canişinliyinin lap mərkəzində Sincjou şəhərinin ətrafında Çin ordusunu ağır məğlubiyətə uğradır. Qaynaqlar yazır ki, türk orduları Çinin şimalını işğal edir və Çin imperatoru yalnız qoşunlarından yardım aldıqdan sonra işğal edilmiş əraziləri azad edə bilir. İltəriş xaqanın nizami Çin ordusuna qarşı Sincjou ətrafında açıq döyüş girməsi göstərir ki, onun ordusunda artıq 700 döyüşçü yox, daha çox əsgər varmış. Bu döyüş, həm də Mərkəzi Asiyada yeni bir siyasi-hərbi qüvvənin-qüdrətli türk xaqanlığının yaranmışı xəbər verir. İltəriş xaqanın Sincjou ətrafındakı qələbəsindən sonra Yunçjunda yaşayan bütün türk qəbilələri türk xaqanının tərəfinə keçir. Lakin qüdrətli türk xaqanlığının yaranmasına hələ üç il qalırdı.

687-ci ilin payızında Xuanxuaduy ətrafındakı döyüşdə çinlilər İltəriş xaqanın ordusunu məğlub edir. türk ordusu intizamlı şəkildə Qobi səhrasına çəkilir. Bir Çin korpusu sərkərdə Tsuan Bao-binin rəhbərliyi altında türk ordusunu təqib edir. Lakin İltəriş xaqan ordunun döyüş cərgələrini qaydaya salıb düşməne əks zərbə vurur və Çin korpusunu darmadağın edir. Ordunun sərkərdəsi qaçmaqla canını qurtarır, korpusu tamamilə məhv edilir. Məğlubiyətə baxmayaraq, İltəriş xaqan nizami Çin ordusuna qarşı müvəffəqiyyətli vuruşmağa qabil olan ordusunu qoruyub saxlaya bilir. Bu döyüşdən sonra İltəriş xaqan ömrünün sonunadək Çinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmır.

İltəriş xaqan Çinin Ordos (Şofan) əyalətində yaşayan türklərdən başqa bütün türkləri vahid dövlətdə birləşdirir.

Qüdrətli türk dövlətinin yaranması tək-cə Çini yox, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada yaşayan köçəri qəbilələri də narahat edirdi. Bu qəbilələr türklərin qədim köç yerlərində məskən salmışdılar. Türklərin qüvvətlənməsindən təşvişə düşən bu qəbilələr qorxurdular ki, türklər onları da yaşadıkları bol suyu və otu olan yerlərdən qovarlar. Buna görə də həmin qəbilələr türk dövlətinin dirçəlişinin qarşısını almaq üçün türklərin əleyhinə ittifaq yaradırlar. Bu dövrün siyasi vəziyyəti haqqında Çin qaynaqlarından əlavə, Kül tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk şərafinə qoyulmuş abidələrdə də ətraflı məlumat verilir.

Kül tigin şərafinə qoyulmuş abidədə Bilgə xaqan yazır: «Cənubda Çin xalqı düşmən idi. Qərbdə Bəz xaqan və onun doqquz oğuz xalqı düşmən idi. Qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı - hamısı düşmən idi».

İltəriş xaqanın vəziri Toyukuk isə (onun şərafinə qoyulmuş abidədə) vəziyyəti daha aydın təsvir edir: «Eləcə

otururkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: - Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kunı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: «Azacıq türk xalqı yürüyür. Onun xaqanı cəsurdur, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni Çini, şərqdə kıtayı öldürəcəm, məni oğuzu da öldürəcəm. Çin, sən cənubdan hücum et! Kıtay, sən şərqdən hücum et! Mən şimaldan hücum edim. Bacarsaq, türklərin hökmdarını məhv edək».

Düşmənlərin planlarını açan türk komandanlığı hərbi ittifaqın üzvlərini bir-bir aradan götürmək qərarına gəlir. Türklər əvvəlcə doqquz oğuzlarla vuruşur. İki minlik türk ordusu Göy Önük boyunca Ötükən ormanına qalxır. Burada Toğla (indiki Tola) çayı sahilində altı minlik oğuz ordusu ilə qanlı vuruş baş verir. Qaynaqlar vuruşun tarixini göstərmir; güman etmək olar ki, Tola sahilindəki döyüş 688-ci ildə baş vermişdir. Həmin döyüş Tonyukuk şərafinə qoyulmuş abidədə Tonyukukun dilindən belə təsvir edilir: «Göy Önük yuxarı qoşunu Ötükən ormanına apardım. İnək və yük heyvanları ilə Toğla çayında oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min idi. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün oğuz ordusunu dağıtdıq, çaya tökdük. Düşmənlər səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Buna görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötürkən yerinə mən özüm, Müdrik Tonyukuk, gətirdim. Xaqan Ötürkən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi».

689-690-cı illərdə türk ordusu Tonyukukun sərkərdəliyi ilə Monqolustan Altayını aşaraq türkdilli on ox qəbilələrinə hücum edir, lakin türklərə qarşı aparılan bu müharibə türklər üçün uğursuz olmuşdur.

Türklər oğuzlara qalib gəldikdən sonra İltəriş xaqan Ötükən ormanını yeni yaranan türk dövlətinin mərkəzi edir. Ötükən ormanının hərbi-siyasi baxımdan xüsusi strateji əhəmiyyəti vardı. Buranı Çin sərhəd hərbi məntəqələrindən Qobu səhrası ayırırdı: piyada Çin qoşunu bu səhranı çətin keçə bilərdi, süvari türk qoşunu isə, xüsusən payız və qış fəsilələrində səhranı asan keçirdi. Türklərin qoşunları - azlar, çiklər, qırğızlar, kıtaylar, tatabılar və başqaları hərbi baxımdan elə bir ciddi qüvvə təşkil etməzdi. Bu da türk xaqanını nəinki Monqolustanda, həm də Cənubi Sibir və cənubi-qərbi Mancuriyada hakim qüvvəyə çevirirdi. Orxon, Tola və Selenqa (qədim türkçə: Səlonə) çaylarının bol suyu və otlaqların bol çəmənliyi bu ərazidə maldarlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Beləliklə, İltəriş xaqanın azadlıq uğrunda Çinə qarşı apardığı on illik müharibə Şimali Monqolustanda -Ötükən ölkəsində yeni qüdrətli türk xaqanlığının yaranması ilə nəticələndi. Bu dövlət VII-VIII yüzilliklərdə Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynadı.

Türklər 52 il Çin əsarəti altında yaşayırlar. Bu illər başdan-başa Çinə qarşı ağır müharibə illəridir. 689-cı ildə İltəriş xaqan türk xaqanlığını bərpa etdi. Kül tigin abidəsində Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır: «Atam xaqan bunca... qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün ellini əlsizləşdirmiş, xaqanlığına xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan... qanun yaradıb vəfat etmiş».

İltəriş xaqan türk dövlətini bərpa etdikdən dörd il sonra - 693-cü ildə vəfat etmişdir.